

dr hab. Marek Barwiński, prof. UŁ
Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych
Uniwersytet Łódzki

Rozwój przestrzenny oraz przemiany funkcjonalne i społeczne Łodzi – uwarunkowania geograficzno-polityczne

Początki Łodzi sięgają XIV w., pierwsze wzmianki pochodzą z roku 1332, choć niektóre źródła mówią o istnieniu tej osady już w XII w. Była wówczas małą wioską położoną w głębi puszczy, wchodzącą w skład włości biskupów kujawskich. Nazwę zawdzięcza albo biskupowi Gerwardowi, który pochodził z rodu Łodziów albo płynącej tuż przy wiosce małej rzeczce Łódce. Na początku XV w., w roku 1423 król Władysław Jagiełło wydał przywilej lokacyjny miasta, od tego czasu nieprzerwanie do dziś Łódź posiada prawa miejskie. Jak większość ówczesnych małych miasteczek handlowo-rolniczych, była targiem i karczmą dla kilkunastu sąsiednich wsi. Także, jak większość miast Polski środkowej, nigdy nie posiadała murów ani fos, była miastem otwartym.

Położenie Łodzi na uboczu, z dala od ważnych szlaków handlowych, na pograniczu Wielkopolski, Mazowsza i Małopolski, na dziale wodnym, w głębi puszczy, skutecznie ograniczało jej rozwój. Przez kilka wieków była prowincjonalnym, zacofanym, biednym miasteczkiem, nękanym pożarami i epidemiami, gdzie zdecydowana większość mieszkańców zajmowała się rolnictwem.

W XVI-XVII w. Łódź liczyła od 400 do 700 mieszkańców, natomiast pod koniec wieku XVIII miasteczko liczyło tylko 190 mieszkańców i zaledwie 44 domy, cała zabudowa była drewniana, żadna droga nie była brukowana. Była jednym z najmniejszych i najbiedniejszych miast środkowej Polski. Był to okres tzw. „Łodzi rolniczej”.

Pierwszy pomysł o założeniu w Łodzi osady przemysłowej zrodził się na początku XIX w., w roku 1815. Jednak z realizacją tego pomysłu trzeba było poczekać. Uzależnione było to od ówczesnej sytuacji politycznej. Dopiero co, po Kongresie Wiedeńskim, utworzone autonomiczne Królestwo Polskie (tzw. Kongresówka) w ramach Cesarstwa Rosyjskiego, nie miało jeszcze wypracowanej koncepcji uprzemysłowienia kraju, ponadto borykało się z olbrzymimi problemami finansowymi. Głównym zadaniem postawionym przez władze Królestwa, mającym stanowić podstawę wszelkich form rozwoju gospodarczego, była budowa systemu dróg.

Jedną z tych dróg, z Włocławka do Piotrkowa, przeprowadzona została przez Łódź. Uzyskanie przez miasteczko dogodnego połączenia komunikacyjnego ze światem zewnętrznym, stało się podstawą późniejszego przemysłowego awansu Łodzi. Przebieg tej drogi, czyli traktu piotrkowskiego (dzisiejszej ul. Piotrkowskiej), wywarł zasadniczy wpływ na ukształtowanie się najbardziej charakterystycznego elementu układu urbanistycznego Łodzi, czyli jego pasmowej formy przestrzennej, o orientacji północ-południe, wzdłuż ulicy Piotrkowskiej.

Wstępna decyzja o urządzeniu w Łodzi, a także w kilku innych miastach zachodniego Mazowsza, osad przemysłowych, zapadła w czasie wizytacji tego terenu przez Rajmunda Rembielińskiego, prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego (wojewodę), w lipcu 1820 r. Sporządził on raport, w którym wymienia wszystkie najważniejsze wówczas czynniki lokalizacji przemysłu, jakie miały zadecydować o utworzeniu w Łodzi osady włókienniczej¹:

- istnienie na tym terenie rozległej własności rządowej, obejmującej oprócz miasteczka Łodzi, także grunty kilku wsi oraz lasy, tereny te można było łatwo przejąć celem założenia nowych osad;
- zasobne w wodę i bystre rzeczki oraz strumienie, które mogły dostarczyć wody do celów motorycznych jak i technologicznych (w dzisiejszych granicach Łodzi jest, wg różnych źródeł, od 18 do 20 cieków wodnych);
- istnienie dużej liczby młynów i tartaków wodnych, które można było łatwo przerobić na folusze, magle oraz inne urządzenia poruszane energią spadku wód;
- bardzo duża łatwość zaopatrzenia w tanie surowce budowlane, głównie drewno z istniejących na tym terenie borów oraz w cegłę;
- dogodne położenie komunikacyjne przy nowo budowanym trakcie piotrkowskim;
- istnienie w okolicy osad zamieszkałych przez niedawno sprowadzonych kolonistów;
- świadome dążenie do ożywienia gospodarczego tej zacofanej pod każdym względem okolicy;

Na ośrodki włókiennicze władze Królestwa Polskiego celowo wybierały wówczas „*miasta po większej części żadnego dochodu nie dające*”. Tak więc, paradoksalnie, peryferyjne położenie Łodzi pośród wyżynnego, puszczańskiego regionu, które przez kilkaset lat hamowało rozwój rolniczego miasteczka, niespodziewanie stało się korzystne dla rozwoju miasta przemysłowego.

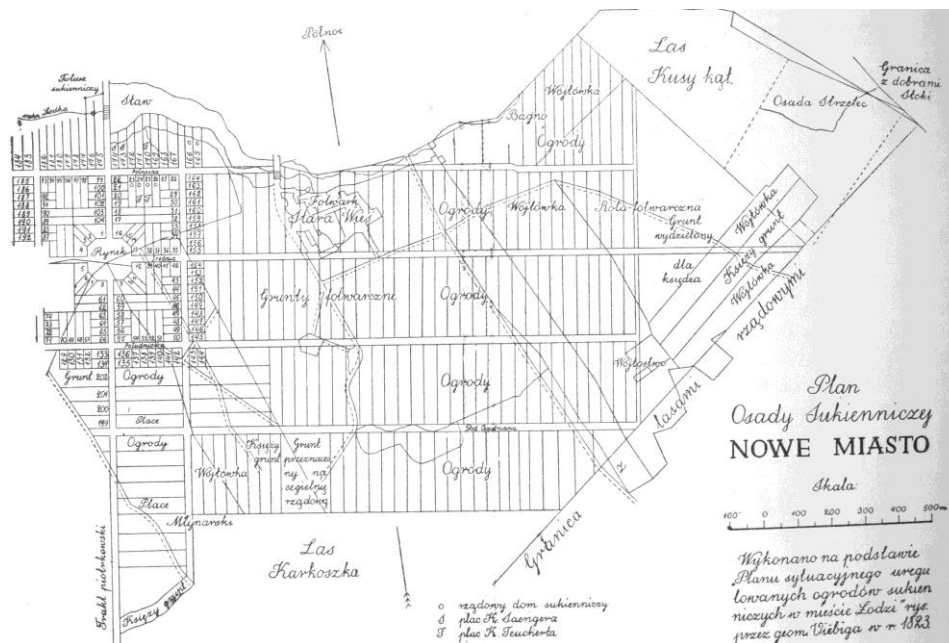
¹ Na podstawie M. Koter, 1984, s. 56.

Dlaczego postanowiono zlokalizować w Łodzi akurat przemysł włókienniczy? Był początek wieku XIX, początek tzw. „I rewolucji przemysłowej”, której głównymi „znakami rozpoznawczymi” było górnictwo węgla, hutnictwo żelaza, maszyna parowa oraz właśnie włókiennictwo. W okolicach Łodzi nie było możliwości rozwoju górnictwa i hutnictwa, za to były, wspomniane powyżej, sprzyjające warunki geograficzne i polityczne rozwoju przemysłu, dlatego też władze zdecydowały się na lokację „miast fabrycznych” dla sukienników, tkaczy i prządków. Bardzo istotnym wówczas bodźcem ekonomiczno-politycznym, rozwoju przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim, było zniesienie granicy celnej z Cesarstwem Rosyjskim i związane z tym olbrzymie możliwości tamtejszego rynku zbytu dla wyrobów włókienniczych.

Łódź przemysłową, tzw. „Nowe Miasto” (w odróżnieniu od dawnej Łodzi, czyli „Starego Miasta”), postanowiono zlokalizować na południe od wcześniejszego miasteczka, po przeciwległej stronie rzeczki Łódki. Głównym powodem były rozciągające się tam grunty należące do rządu. Powołana wówczas do życia, nowa przemysłowa Łódź, nie stanowiła prostej kontynuacji feudalnego miasteczka. Nie powstała na drodze jego ewolucji funkcjonalnej lub na drodze stopniowej przebudowy średniowiecznego układu urbanistycznego do nowych potrzeb przemysłowych. Przeciwnie, z pełną premedytacją utworzono ją na terenach zewnętrznych, na tzw. „surowym korzeniu”.

Rajmund Rembieliński w 1820 r. osobiście wyznaczył miejsce na rynek nowej osady oraz określił kierunek przyszłych ulic. Na rynek wybrał kulminację lokalnego pagórka, przez który przebiegał trakt piotrkowski i na którym zbiegało się kilka dróg lokalnych. Nowa osada miała być w założeniu częścią, co prawda osobną, ale jednak częścią, istniejącego już miasta, dlatego należało zachować możliwie najdalej idącą integrację, którą najlepiej zapewniał nowy trakt piotrkowski, łączący w najkrótszej linii tereny po obu stronach rzeki.

Projekt układu przestrzennego Nowego Miasta należy do dzieł wybitnych (Rys. 1). Jest to plan regularny, geometryczny, bardzo przejrzysty. Najważniejszym elementem tego układu był centralnie położony rynek, o unikalnym ośmiobocznym kształcie (dzisiejszy Plac Wolności). Rynek został usytuowany na osi nowego traktu piotrkowskiego. Krzyżujące się pośrodku rynku ulice wylotowe utworzyły charakterystyczny, regularny krzyż kompozycyjny, który stał się szkieletem całego układu urbanistycznego Nowego Miasta. Ramiona tego krzyża wyznaczają w przybliżeniu kierunki czterech głównych stron świata. Nowe Miasto było osadą niewielką, mniej więcej tej wielkości, co leżące po drugiej stronie rzeki Łódki rolnicze miasteczko.

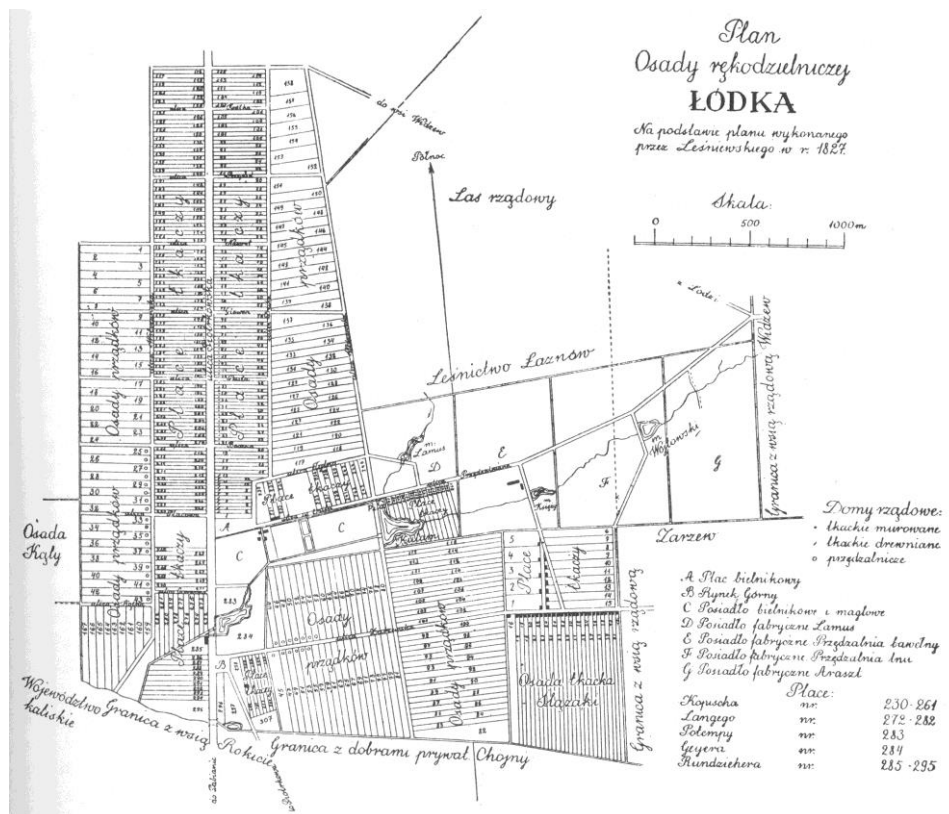


Ryc. 1. Plan osady sukienniczej Nowe Miasto z 1823 r.

źródło: Wirtualna Łódź www.lodz.wirtualnie.prv.pl

Dwa lata po założeniu Nowego Miasta, wytyczono tzw. „ogrody sukiennicze” (Ryc. 1). Tworzyły one przedłużenie osady w kierunku wschodnim. Ich powstanie było związane z modną wówczas koncepcją, według której rozwój produkcji przemysłowej powinien być połączony z produkcją rolną. Propagowano dzielenie czasu pracy człowieka pomiędzy pracą w przemyśle i pracą na roli. Zgodnie z tą utopijną koncepcją ówczesne osady przemysłowe wyposażano w rozległe tereny rolnicze (ogrodnicze), przyznawane osadnikom wraz z placami budowlanymi. Podstawowym zadaniem tych ogrodów było stworzenie możliwości względnej samowystarczalności żywnościowej mieszkańców.

Główną rolę w sprowadzeniu osadników do nowo założonej osady (głównie z Niemiec), odegrały władze Królestwa Polskiego, które przyznawały im liczne przywileje, ulgi i kredyty. Według M. Kotera (1970, 1984) pomimo tego, że Nowe Miasto było najwartościowszą pod względem urbanistycznym jednostką morfologiczną Łodzi przemysłowej, to jednak nie ono zdecydowało o niebywałym rozwoju miasta lecz założona kilka lat później, osada Łódka (Ryc. 2). Kolonii i osad sukienniczych powstało w tym czasie w kraju wiele i łódzka pod względem znaczenia niczym się spośród nich nie wyróżniała. Natomiast Łódka była pierwszą i największą w Królestwie Polskim osadą wyspecjalizowaną w produkcji lnianej i bawełnianej. W II połowie XIX w., to właśnie przemysł bawełniany spowodował dynamiczny rozwój gospodarczy i ludnościowy Łodzi.



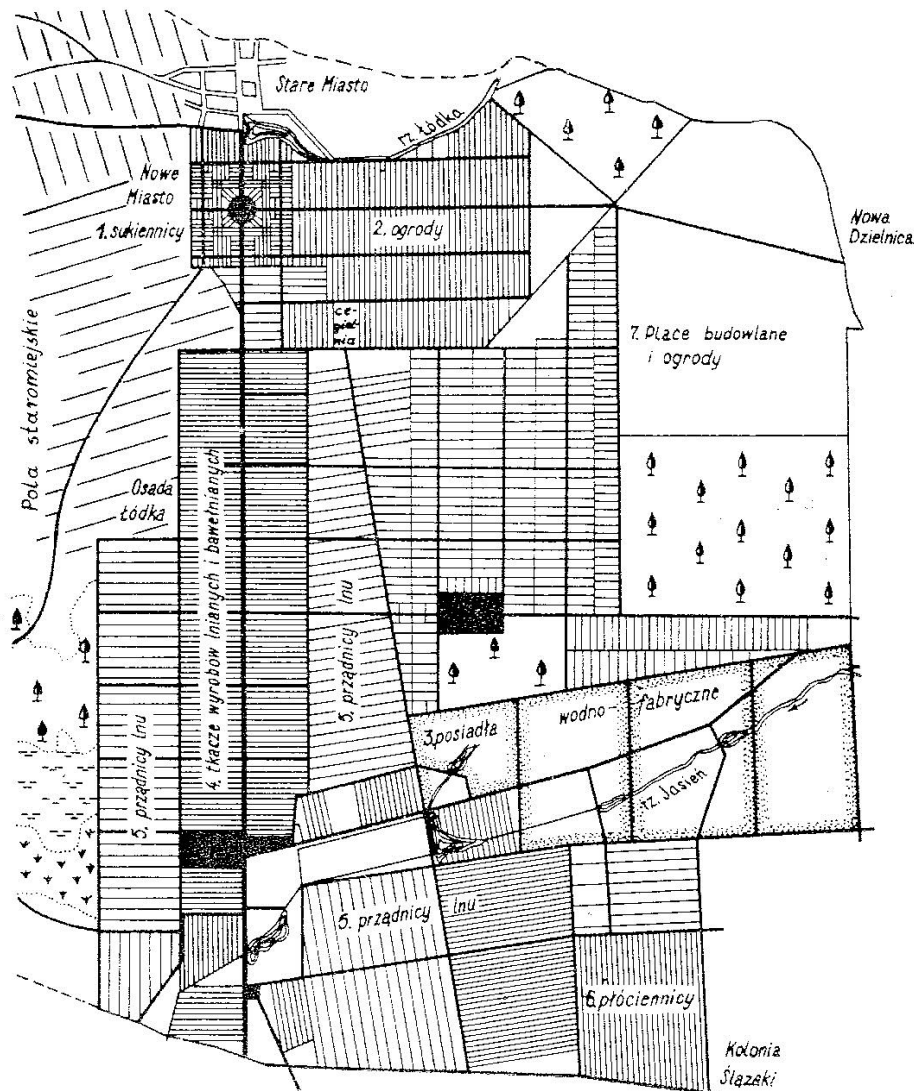
Ryc. 2. Plan osady rękodzielniczej Łódka z 1827 r.

źródło: Wirtualna Łódź www.lodzvirtualnie.prv.pl

Osada lniano-bawełniana Łódka została zlokalizowana w 1824 r., około 4 km. na południe od Nowego Miasta, w dolinie rzeczki Jasień. Główną przyczyną takiej lokalizacji były miejscowe warunki wodne, ponieważ w pierwszej połowie XIX w., w Polsce nadal podstawowym źródłem energii pozostawała energia spadku wód. Ponadto przemysł włókienniczy potrzebował dużych ilości czystej wody do procesów technologicznych. Osadę Łódkę, budowano w oparciu o zupełnie inne założenia przestrzenne niż Nowe Miasto. W sukiennictwie prawie cała produkcja odbywała się w domach, które jednocześnie pełniły funkcje warsztatów tkaczy. Dlatego też Nowe Miasto mogło mieć zwarty układ i niewielką powierzchnię. Natomiast produkcja bawełniana i lniana, bardziej wówczas zmechanizowana, korzystała z całego systemu zakładów mechanicznych, które były poruszane energią wodną. Ponadto istniała konieczność zachowania kilkuset metrowych odstępów pomiędzy poszczególnymi zakładami, w celu zapewnienia odpowiedniego spadku wód. Dlatego też, osada Łódka musiała być bardziej rozciągnięta i dużo większa powierzchniowo niż Nowe Miasto. Podstawową strefę przemysłową wyznaczono w dolinie rzeki Jasień. Wytoczono tam tzw. „posiadła wodno-fabryczne”, czyli rozległe działki przeznaczone na założenie zakładów przemysłowych (Ryc. 2). Niemal równocześnie z budową pierwszych zakładów

przemysłowych przystąpiono do zakładania kolonii dla tkaczy wyrobów lnianych i bawełnianych, wzdłuż traktu piotrkowskiego. Dało to w niedalekiej przyszłości możliwość połączenia Łódki z Nowym Miastem. Z chwilą połączenia się obu osad trakt piotrkowski nabrał charakteru ulicy i na całej swojej długości nosił nazwę ul. Piotrkowskiej.

Jak zauważa M. Koter (1970, 1984) w ten sposób wykształcił się najbardziej charakterystyczny element planu Łodzi, czyli prosty, 5 kilometrowy ciąg zabudowy miejskiej. Stworzył on wspólną oś urbanistyczną całego zespołu miejskiego, na który składały się trzy odmienne genetycznie i funkcjonalnie organizmy osadnicze – Stare i Nowe Miasto oraz osada Łódka (Ryc. 3). W tej strefie przez następne ponad pół wieku koncentrowała się cała zabudowa miejska. W tak ukształtowanym układzie pasmowym najstarsze jądro miejskie znalazło się w położeniu peryferyjnym, co odróżnia Łódź od większości polskich miast, które rozwijały się z reguły koncentrycznie.



Ryc. 3. Jednostki urbanistyczne w Łodzi w 1840 r. (opracowanie M. Koter, 1970, s. 104)

W wyniku napływu osadników liczba ludności w ciągu jedenastu lat zwiększyła się pięciokrotnie, z 799 osób w roku 1821, do 4343 w roku 1830. Łódź była więc wówczas miastem wyjątkowym – jednocześnie małym (pod względem ludnościowym) i dużym powierzchniowo. O takiej specyfice zdecydowało z jednej strony dążenie do zachowania dawnej, rolniczej funkcji Starego Miasta, z drugiej zaś dostosowanie planu nowych osad rękodzielniczych do ówczesnego poziomu techniki i organizacji produkcji włókienniczej, a także modnych wówczas koncepcji harmonijnego kojarzenia produkcji przemysłowej i rolniczej. Dlatego też jedną z charakterystycznych cech zagospodarowania przestrzennego ówczesnej Łodzi było istnienie rozległych terenów pól, lasów i ogrodów. Ten układ urbanistyczny, zaprojektowany wzdłuż głównej ulicy miasta, z czasem sukcesywnie wypełnił się obiektami przemysłowymi, mieszkalnymi, sakralnymi, użyteczności publicznej i przetrwał do dziś w nie zmienionej formie.

Łódź stała się „ziemią obiecaną” dla tysięcy rzesz biedoty wiejskiej i małomiasteczkowej. Bardzo szybki wzrost liczby ludności w XIX w. był wynikiem migracji ze wsi i małych miasteczek Kongresówki, zwłaszcza po uwłaszczeniu chłopów w 1864 r. Przyciągała ich łatwość znalezienia pracy w dynamicznie rozbudowującym się przemyśle.

Napływali także osadnicy z innych państw, głównie Niemiec i Czech, rzadziej Anglii, Szwajcarii i Francji. Obok dominującej ludności polskiej, najliczniej reprezentowani byli Żydzi (głównie migrujący z Niemiec), Niemcy oraz Rosjanie (głównie carska administracja i wojskowi). Ta istniejąca od samego początku przemysłowej Łodzi wielokulturowość mieszkańców stała się jednym z fundamentów rozwoju miasta, które – mówiąc w pewnym uproszczeniu – rozwinęło się dzięki niemieckiemu kapitałowi, technologii i organizacji, żydowskiej przedsiębiorczości, polskim decyzjom politycznym i pracownikom oraz rosyjskiemu rynkowi zbytu. Mechanizm rozwoju XIX-wiecznej Łodzi, najogólniej mówiąc, polegał na przyciąganiu z zachodniej Europy fachowców i technologii, produkowaniu w Łodzi towarów i sprzedawaniu ich na wschód.

Wielokulturowość Łodzi widoczna była nie tylko w funkcjonowaniu gospodarki miasta, ale także w jego fizjonomii i zabudowie, w istniejących do dziś, charakterystycznych dla tych czterech narodów i religii – świątyniach, cmentarzach, urzędach, kamienicach, pałacach. Pod względem tempa przyrostu liczby ludności Łódź biła wszelkie ówczesne rekordy, niemal co 10 lat podwajając liczbę mieszkańców. Na początku wieku XIX miała kilkuset mieszkańców, pod koniec wieku XIX już 314 tys.

W latach 1860-1890 Łódź przechodzi z fazy rozwoju miasta wczesnoprzemysłowego w fazę rozwoju wielkoprzemysłowego. Jest to okres najintensywniejszego w dziejach miasta rozwoju przemysłu. Łódź staje się zdecydowanie największym ośrodkiem przemysłu włókienniczego w Królestwie Polskim, liczącym się także w skali ówczesnej Europy.

Praktycznie zamiera produkcja sukiennicza, powstaje natomiast szereg wielkich zakładów bawełnianych, powstają fortuny tzw. „łódzkich królów bawełny” – Scheiblera, Poznańskiego, Geyera. Obok bogactwa istniała bieda, a luksusowe pałace i kamienice, sąsiadowały ze slumsami. Brak było kanalizacji, wodociągów i wielu innych zdobyczy cywilizacji. Z drugiej strony, to że w Łodzi w tym okresie powstało wielu instytucji finansowych, szkół, szpitali, ochronek, teatrów, kościołów jest zasługą głównie bogatych fabrykantów, którzy finansowali te inwestycje.

Charakterystycznym elementem przestrzenno-funkcjonalnym ówczesnej Łodzi, była budowa, istniejących do dziś, przyfabrycznych obiektów o funkcjach mieszkaniowych, przeznaczonych dla pracowników danego zakładu przemysłowego. Mieszkanie zajmowane przez robotnika miało charakter służbowy i przeznaczone było zazwyczaj dla robotników wykwalifikowanych. Zlokalizowane było w bezpośredniej bliskości zakładu przemysłowego a często także rezydencji (pałacu) właściciela. Forma przestrzenna tego typu osiedli była bardzo różna – od ciągu budynków aż po zorganizowane urbanistycznie rozległe osiedla, ze sklepami, szkołami, strażą pożarną. Było ono określane jako „budownictwo patronackie” lub „jurydyki”, największe należały do Poznańskiego, Heinzla i Scheiblera. Najwybitniejszym przykładem tego typu założeń funkcjonalno-urbanistycznych jest zbudowany przez Scheiblera tzw. Księży Młyn.

Łódź nazywana była wówczas „polskim Manchesterem” oraz „miastem tysiąca kominów, stu pałaców i jednej ulicy”.

Do głównych przyczyn sukcesu gospodarczego Łodzi w II połowie XIX w. należała:

- mechanizacja produkcji przemysłowej, która znacznie wyprzedziła podobne procesy w Cesarstwie Rosyjskim;
- tania, niewykwalifikowana siła robocza – masowy napływ biedoty do „ziemi obiecanej”, zwłaszcza po uwłaszczeniu chłopów w 1864 roku;
- podłączenie Łodzi do sieci kolejowej, w 1866 r. ukończono linię kolejową Łódź Fabryczna-Koluszki;
- wysokie cła na wyroby bawełniane na granicy rosyjsko-niemieckiej i brak barier celnych na granicy Kongresówki i Cesarstwa Rosyjskiego;

- bardzo chłonny wschodni rynek zbytu – ok. 75% produkcji trafia do Rosji;

Terytorium miasta nie było przygotowane ani na racjonalne wchłonicie ogromnej liczby nowych mieszkańców, ani na właściwe zlokalizowania dużej liczby nowych fabryk. W 1905 r. 344 tys. mieszkańców zajmuje taki sam obszar, na którym w roku 1840 mieszkało zaledwie 15 tys. osób. Powoduje to żywiołową prywatną parcelację, likwidację ogrodów i pól uprawnych oraz „przełamanie” granic administracyjnych miasta. Powstają pierwsze łódzkie przedmieścia: Bałuty na północy i Chojny na południu – dzielnice nędzy, chaotycznie i prymitywnie zabudowane. Przedmieścia te zaczęły wchłaniać najbiedniejszych przybyszów do „ziemi obiecanej”. W obrębie granic miasta budować i mieszkać mogli co najmniej ludzie średnio zamożni, natomiast na peryferiach każdy, gdzie chciał i jak chciał, bez żadnego planu. Ulice powstawały najczęściej samorzutnie, przypadkowo i chaotycznie. Liczba ludności miasta wzrosła do prawie 500 tys. w 1914 r., u progu I wojny światowej Łódź była jednym z najgęściej zaludnionych miast przemysłowych świata (ok. 12,5 tys. osób/km²). Pomiedzy rokiem 1820 a 1914, liczba mieszkańców Łodzi wzrosła 623 razy.

W czasie I wojny światowej Łódź znalazła się pod okupacją niemiecką, został przerwany proces jej rozwoju gospodarczego. W 1915 r. okupacyjne władze niemieckie dokonują włączenia w granice administracyjne Łodzi szeregu okolicznych przedmieść i wsi, w tym Chojen i Bałut, które liczyły wówczas odpowiednio 30 i 100 tys. mieszkańców i były zapewne jednymi z największych wsi w historii światowego osadnictwa. Jednak inkorporacja nowych terenów była o wiele lat spóźniona, dlatego zamiast terenów względnie pustych, umożliwiających rozładowanie nadmiernego zagęszczenia zabudowy, Łódź wchłonęła obszary już silnie zurbanizowane, ponadto zurbanizowane bardzo chaotycznie i bezmyślnie. Kilkudziesięcioletni okres bezczynności urbanistycznej władz całkowicie wystarczył, żeby z dobrze zaplanowanego, kwitnącego i bardzo szybko rozwijającego się miasta, powstał zaniedbany moloch.

Przemysł włókienniczy, a wraz z nim miasto Łódź, przez cały okres międzywojenny znajdował się w stanie kryzysu. Było to spowodowane kilkoma zasadniczymi czynnikami, głównie politycznymi:

- stratami spowodowanymi wojną i niemiecką okupacją;
- utratą wschodniego rynku zbytu, spowodowaną upadkiem caratu i powstaniem ZSRR;
- utratą kapitałów ulokowanych w rosyjskich bankach z powodu wprowadzenia systemu komunistycznego w Rosji;
- światowym kryzysem gospodarczym początku lat 30.;

Pomimo tego, Łódź w okresie międzywojennym pozostaje ośrodkiem przemysłowym, miastem włóknarzy i centrum przemysłu tekstylnego Polski. Ponadto w mieście pojawiają się po raz pierwszy w jego historii nowe funkcje. Łódź staje się ośrodkiem administracyjnym – miastem wojewódzkim, siedzibą diecezji rzymsko-katolickiej oraz siedzibą okręgu wojskowego. Między innymi dzięki tym funkcjom w mieście lokują swoje siedziby liczne organizacje i instytucje, budowane są nowe szkoły i szpitale oraz pojawia się podstawowa infrastruktura komunalna – wodociągi, kanalizacja, gaz. Jednak nadal struktura funkcjonalna miasta była zdominowana przez przemysł.

Charakterystyczną cechą ówczesnej Łodzi było duże zróżnicowanie struktury narodowościowej oraz religijnej. W przededniu II wojny miasto liczyło ok. 680 tys. mieszkańców, w tym 230 tys. Żydów (34%) i 60 tys. Niemców (9%). Polacy, w liczbie ponad 380 tys., stanowili wówczas ok. 57% mieszkańców. Ponadto nielicznie zamieszkiwali tu m.in. Rosjanie, Romowie, Czesi, Ormianie, Francuzi, Belgowie, Anglicy. W Łodzi już od I połowy XIX w., funkcjonowała specyficzna mozaika narodowościowo-religijna: polsko-katolicka, żydowsko-judaistyczna, niemiecko-protestancka oraz w okresie międzywojennym już znacznie mniej liczna, rosyjsko-prawosławna. Oczywiście nie zawsze struktura etniczna pokrywała się stereotypowo z religijną, ponadto zróżnicowanie religijne było większe niż narodowościowe.

Okres II wojny światowej w dramatyczny sposób zmienił kształtowaną od początku XIX w. strukturę etniczną mieszkańców Łodzi. W trakcie okupacji Niemcy utworzyli getto, w którym zamknięto ok. 250 tys. Żydów z Łodzi i okolic. Wyzwolenia doczekało zaledwie 830 osób spośród mieszkańców getta. Podczas II wojny Łódź poniosła bardzo małe straty w zabudowie, zdecydowanie najbardziej tragiczne były straty ludzkie – została wymordowana praktycznie cała społeczność żydowska i ponad 100 tys. Polaków. W przededniu wyzwolenia z Łodzi uciekło kilkadziesiąt tysięcy Niemców, w większości mieszkających tu od XIX w. Zdecydowana większość tych, którzy pozostali, została wysiedlona w pierwszych latach powojennych. Z kolei Żydzi, którzy zamieszkali w Łodzi zaraz po II wojnie, w większości wyemigrowali w pierwszych latach powojennych oraz w roku 1956 i 1968. Miasto bezpowrotnie straciło swój wielonarodowy charakter. Według ostatniego spisu ludności z 2011 r., mniejszości narodowe stanowią współcześnie tylko 0,1% ogółu mieszkańców Łodzi (przed wojną ok. 43%). Spis wykazał zaledwie 597 Romów, 583 Niemców, 305 Żydów oraz nieznaczną liczbę Rosjan, Ukraińców, Białorusinów, Czechów, Litwinów, Ormian, Tatarów, Słowaków i Łemków. Z pewnością liczby te nie oddają w pełni współczesnej struktury

narodowościowej Łodzi, z wielu różnych powodów nie wszyscy członkowie poszczególnych mniejszości deklarowali niepolskie pochodzenia, ponadto wielu uległo asymilacji i akulturacji. Zwłaszcza liczby dotyczące ludności żydowskiej i niemieckiej mogą być zaniżone. Nie zmienia to faktu, iż po dawnej wieloetnicznej Łodzi pozostał już tylko nikły ślad, natomiast wielokulturowość miasta jest nadal wyraźnie widoczna, zarówno w sferze materialnej jak i duchowej.

Po wojnie, w latach 1945-48, Łódź pełniła funkcję nieformalnej stolicy Polski. Większość urzędów centralnych zostało czasowo przeniesionych do Łodzi, głównie z powodu braku zniszczeń przy ogromnych zniszczeniach Warszawy, bliskości Warszawy oraz lokalizacji Łodzi w centrum nowego terytorium Polski.

W latach 40. i 50. XX w. Łódź szybko się zmienia – czterokrotnie powiększono obszar miasta, brak zniszczeń przyciągał nowych mieszkańców (w 1951 r. już 646 tys.), nastąpiła nacjonalizacja przemysłu oraz zmiana jego struktury branżowej. Obok nadal dominującej funkcji przemysłowej, Łódź staje się także dużym ośrodkiem naukowym, akademickim, kulturalnym. Już w 1945 r. utworzono Uniwersytet Łódzki, Politechnikę Łódzką, Państwowe Konwersatorium Muzyczne, Wyższą Szkołę Sztuk Plastycznych, Wyższą Szkołę Gospodarstwa Wiejskiego i do dziś jedyny w Polsce Instytut Włókiennictwa, a w 1948 r. słynną Państwową Wyższą Szkołę Filmową (dzisiejsza Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa, Telewizyjna i Teatralna).

Powojenna zmiana ustroju politycznego i gospodarczego oznaczała wprowadzenie centralnie planowanej gospodarki socjalistycznej oraz polityczne i gospodarcze uzależnienia od ZSRR. Dla Łodzi oznaczało to ponowne otwarcie wschodniego rynku zbytu i dalszy rozwój przemysłu włókienniczego, głównie bawełnianego i wełnianego. Wznoszone są nowe osiedla mieszkaniowe, powstają nowe zakłady przemysłowe, zwłaszcza po roku 1970. Powoli zmienia się też struktura gałęziowa łódzkiego przemysłu. Powstają zakłady przemysłu elektromaszynowego, chemicznego, odzieżowego, spożywczego. Łódź z miasta „monokultury włókienniczej” staje się ośrodkiem o bardziej zróżnicowanej produkcji. Jednak głównymi cechami produkcji przemysłowej w Łodzi w okresie PRL-u, była mała efektywność, niska jakość, duża pracochłonność oraz brak innowacji technologicznych.

Zmienia się także struktura przestrzenna przemysłu. Po raz pierwszy od II połowy XIX w., następują wyraźne zmiany w rozmieszczeniu zakładów. Po roku 1970 ma miejsce proces likwidacji przestarzałej zabudowy przemysłowej w śródmieściu i lokowanie zakładów

przemysłowych w nowych dzielnicach na peryferiach miasta, głównie na zachodzie i południu.

Na początku lat 90. XX w. sytuacja kolejny raz ulega zmianie i ponownie z powodów politycznych. Historia rozwoju gospodarczego Łodzi wyraźnie pokazuje, że przez cały XIX i XX w., miasto najlepiej rozwijało się gdy stosunki polityczno-gospodarcze z Rosją były dobre, a przeżywało regres gdy ulegały one pogorszeniu.

Zmiany ustrojowe, które miały miejsce w Polsce w 1989 r., przekształcenia polityczne i gospodarcze, a zwłaszcza powrót do zasad gospodarki rynkowej, przejście na rozliczenia dewizowe w handlu zagranicznym oraz pogorszenie stosunków politycznych z ZSRR, wywołało w Łodzi bardzo głęboki kryzys gospodarczy. Kolejny raz łódzki przemysł utracił wschodnie, mało wymagające, rynki zbytu, na które kierował zdecydowaną większość produkcji. Z powodu niskiej wówczas jakości produkcji włókienniczej niemożliwe było szybkie wejście na rynki zachodniej Europy. Do tego doszedł masowy import tanich wyrobów włókienniczych z Azji. Wszystkie te czynniki doprowadziły do upadku zdecydowanej większości, zwłaszcza dużych zakładów przemysłowych. W 1991 r. w Łodzi było ok. 100 tys. bezrobotnych. Po raz pierwszy od powstania Łodzi przemysłowej, zatrudnienie w przemyśle spadło pod koniec lat 90. XX w. do zaledwie ok. 30%. Liczba ludności miasta, z powodu migracji i ujemnego przyrostu naturalnego, zmniejszyła się z 848,3 tys. w roku 1990 do 695 tys. w roku 2015, czyli o ok 150 tys. osób w ciągu 25 lat, a Łódź pod względem liczby ludności spadła na trzecie miejsce w Polsce, po Warszawie i Krakowie.

Kryzys gospodarczy lat 90. XX w. miał także liczne pozytywne konsekwencje. Spowodował wzrost znaczenia sektora usług, w tym usług o znaczeniu metropolitalnym (regionalnym), wymusił restrukturyzację przemysłu i powstanie specjalnych stref ekonomicznych, które z czasem przyciągnęły nowych inwestorów. Na przełomie XX i XXI w. Łódź ponownie zaczęła się rozwijać, już nie jako „ośrodek włókienniczy”, ale jako centrum regionalne, jako ośrodek przemysłu elektromaszynowego, odzieżowego i elektronicznego, ośrodek akademicki, kulturalny, handlowy, powoli przekształcając się w coraz lepiej zorganizowaną i wyposażoną metropolię.

Pomimo tego, że nadal istotną rolę w rozwoju ekonomicznym Łodzi i strukturze zatrudnienia mieszkańców odgrywa przemysł, w którym pracuje zaledwie ¼ ogółu zatrudnionych, czyli najmniej od I połowy XIX w. Ponadto jest to przemysł o całkowicie odmiennej strukturze gałęziowej niż przez ostatnie prawie 200 lat. Przemysł włókienniczy nie ma już żadnego znaczenia. Pewnego rodzaju „kontynuatorem” łódzkich tradycji przemysłu

lekkiego, jest – skupiony głównie w licznych małych, prywatnych zakładach – przemysł odzieżowy. Natomiast gałęziami przemysłu które stają się „znakiem rozpoznawczym” Łodzi XXI w. jest przemysł elektromaszynowy i elektroniczny. Dzięki funkcjonowaniu „Specjalnych stref ekonomicznych” i związanych z nimi zagranicznych inwestycji, w Łodzi na dużą skalę rozwinęła się produkcja sprzętu AGD (m.in. firmy Ariston, Indesit, Merloni, Bosch, Siemens, Gillette, Whirlpool). Swoistym symbolem przekształceń branżowych łódzkiego przemysłu stało się otwarcie w 2007 r., nowoczesnej montowni komputerów amerykańskiej firmy Dell.

Jednak o obliczu współczesnej Łodzi nie decyduje już przemysł a usługi, w których zatrudnienie znalazło ponad 70% ogółu pracujących, w tym usługi metropolitalne (m.in. szkolnictwo wyższe, bankowość, ubezpieczenia, handel, wyspecjalizowana służba zdrowia). W ciągu ostatnich kilkunastu lat nastąpiła zmiana struktury funkcjonalnej miasta, spowodowana upadkiem przemysłu włókienniczego i rozwojem usług. Symbolicznym jest, że największymi łódzkimi pracodawcami są już nie wielkie zakłady bawełniane lecz Uniwersytet Łódzki, Centrum Handlowe Manufaktura oraz Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacji.

Łódź jest obecnie jednym z największych w Polsce ośrodków akademickich i naukowych. Znajdują się tu 23 wyższe uczelnie, w tym siedem państwowych: Uniwersytet Łódzki (UŁ), Uniwersytet Medyczny (UM), Politechnika Łódzka (PŁ), Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa, Telewizyjna i Teatralna (PWSFTiT), Państwowa Wyższa Szkoła Sztuk Plastycznych (PWSSP) Akademia Muzyczna (AM), Akademia Sztuk Pięknych (ASP) oraz trzy wyższe seminaria duchowne. W Łodzi na wszystkich rodzajach studiów, uczy się obecnie ok. 150 tys. studentów (w roku 1990 było to zaledwie ok. 22 tys. studentów).

Łódź bardzo rzadko jest kojarzona jako ośrodek kulturalny. Mimo to znajduje się tu wiele obiektów zabytkowych, co prawda głównie z XIX w., ale często niepowtarzalnych w skali Polski, zwłaszcza budynków przemysłowych, pałaców i secesyjnych kamienic. Ponadto kilkanaście teatrów (w tym drugi co do wielkości w Polsce Teatr Wielki), Filharmonia, liczne kina i muzea (w tym dwa Muzea Sztuki, jedyne w Polsce Muzeum Włókiennictwa oraz też jedyne Muzeum Kinematografii). W Łodzi odbywają się liczne festiwale, m.in. tak znane i oryginalne jak Camerimage i Festiwal Czterech Kultur.

Jednym z najbardziej charakterystycznych dla współczesnej Łodzi przekształceń urbanistycznych i funkcjonalnych jest rewitalizacja XIX-wiecznych kompleksów przemysłowych, ze zmianą funkcji na mieszkaniową, biurową oraz handlowo-rekreacyjną. Do najbardziej spektakularnych należy budowa „Loftów u Scheiblera”, czyli luksusowych

mieszkań w dawnym budynku przędzalni fabryki Karola Scheiblera na Księżym Młynie oraz budowa Centrum Handlowego Manufaktura w dawnym kompleksie fabrycznym Izraela Poznańskiego.

W 2010 r. rozpoczęła się przebudowa śródmieścia w okolicy dworca Łódź Fabryczna, wraz z budową na obszarze 90 ha tzw. „Nowego Centrum Łodzi” oraz „Specjalnej Strefy Sztuki” w zrewitalizowanej zabytkowej elektrociepłowni EC1. Dworce kolejowy i autobusowy zostały „schowane” kilkanaście metrów pod ziemię, w najbliższej przyszłości zostaną wytyczone nowe ulice (m.in. Polska, Niemiecka, Żydowska, Rosyjska), place i rynek. Powstaną biura, mieszkania, muzea. Jest to przedsięwzięcie unikatowe – całkowita przebudowa połączona ze zmianą funkcji części śródmieścia dużego miasta. Zmianie ulegnie nie tylko układ urbanistyczny i struktura funkcjonalna centrum miasta, powstanie także nowa przestrzeń publiczna.

Rewitalizacja fragmentów XIX-wiecznej zabudowy oraz budowa nowych osiedli nie zmienia jednak faktu, iż wiele zabytkowych fabryk jest wyburzanych, setki kamienic niszczą i popadają w ruinę, a całe kwartały miasta są bardzo zaniedbane, zwłaszcza w ścisłym centrum Łodzi.

Czynnikami niezbędnymi dla dalszego rozwoju Łodzi są inwestycje w edukację i usługi o znaczeniu metropolitalnym, zwiększanie oferty specjalnych stref ekonomicznych oraz poprawa położenia komunikacyjnego miasta. Tak jak na początku XIX w. wytyczenie „traktu piotrkowskiego” stało się jednym z głównych czynników lokalizacji „Łodzi przemysłowej” i dynamicznego rozwoju miasta, tak na początku XXI w., bezpośrednie sąsiedztwo dwóch autostrad, dróg ekspresowych, zmodernizowanych linii kolejowych oraz międzynarodowego lotniska, może ponownie w najbliższych latach stać się impulsem rozwoju gospodarczego i społecznego Łodzi.

Jak pisze S. Liszewski (2001, s. 46) *„Koniec XX w., podobnie jak początek XIX w., zdecyduje o dalszych losach Łodzi. O ile wiek XIX stworzył Łódź przemysłową, to wiek XX doprowadził do przekształcenia tego wielkiego osiedla robotniczego w pełni wykształcone duże miasto”*. Co przyniesie Łodzi wiek XXI ?

Literatura:

1. Ginsbert A., 1962, *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź
2. Koter M., 1970, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, Prace Geograficzne nr 79, Instytut Geografii PAN, Warszawa

3. Koter M., 1984, *Rozwój układu miejskiego Łodzi wczesnoprzemysłowej* [w:] A. Szram (red.) *Miscellanea Łódzkie. Myśl urbanistyczna a rozwój przestrzenny Łodzi*, z. 1/1984, Łódź, s. 54-82.
4. Koter M., Liszewski S., Suliborski A., 1999, *Łódź i region Polski środkowej. Podręcznik wiedzy o regionie dla liceów*, Łódź
5. Koter M., Liszewski S., Suliborski A., Wieczorek T., 2002, *Łódź i województwo. Podręcznik wiedzy o regionie dla gimnazjów*, Łódź
6. Koter M., Kulesza M., Puś W., Pytlas S., 2005, *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturalnego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Łódź
7. Kulesza M., 1984, *Procesy społeczne, polityczne, gospodarcze i kulturalne a urbanistyczny rozwój Łodzi* [w:] A. Szram (red.) *Miscellanea Łódzkie. Myśl urbanistyczna a rozwój przestrzenny Łodzi*, z. 1/1984, Łódź, s. 35-53.
8. Liszewski S. (red.), 2001, *Zarys monografii województwa łódzkiego*, Łódź
9. Liszewski S., 2001, *Funkcja regionalna Łodzi i jej rozwój* [w:] S. Liszewski (red.) *Zarys monografii województwa łódzkiego*, Łódź, s. 11-46.
10. Puś W., 1987, *Dzieje Łodzi przemysłowej (zarys historii)*, Łódź
11. Suliborski A., 1992, *Geneza procesów przemian funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi*, *Kronika m. Łodzi*, z. 1., Łódź

Źródła internetowe:

Główny Urząd Statystyczny www.stat.gov.pl

Historia Starej Łodzi www.staralodz.prv.pl

Statystyka Łodzi 2008 www.stat.gov.pl/lodz

Urząd Miasta Łodzi www.uml.lodz.pl

Wirtualna Łódź www.lodzwirtualnie.prv.pl